भूतविकारत्वावगमात् । अतः पुराणवचनानीन्द्रियाणा-
महङ्काराधीनतामात्रं प्रतिपादयन्ति । यच्च शुष्कतार्किकैः
भौतिकत्वमिन्द्रियाणामुक्तम् । तदप्ययुक्तम् । तैर्म्मानस्य
वक्तुमशक्यत्वात् । इन्द्रियाणि भौतिकानि सावयवत्वात्
घटादिवत् सावयवत्वं च मध्यमपरिमाणत्वादितिचेत्
न, इन्द्रियाणामणुपरिमाणत्वेऽपि बाधाभावात् हेत्वसि-
द्धेः विषयावभासस्याप्यणुत्वप्रसङ्गोबाध इति चेत् न त्वन्म-
तेऽणुपरिमाणेनापि मनसा विस्तृतात्मादिवस्तुदर्शनसद्भा-
वात् । चक्षुः रूपगुणवत्प्रकृतिकं रूपादिषु पञ्चसु मध्ये
रूपस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात् यस्य यन्नियमेनावभासकं तत्त-
द्गुणवत्प्रकृतिकं यथा रूपाभिव्यञ्जकरूपवत्प्रकृतिको-
दीपः एवमन्यत्राप्यूहनीयमिति चेत् न शब्दस्यैवाभि-
व्यञ्जके श्रोत्रे शब्दगुणवदाकाशानारब्धेऽनैकान्तिकत्वात्
कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नाकाशमात्रस्य त्वया श्रोत्रत्वाभ्युपगमात्
विशेषव्याप्तौ नानैकान्तिकत्वमिति चेत् । एवमप्यतिप्रसङ्गो-
दुर्वारः । रूपादिचतुष्टयाभिव्यञ्जकस्य मनसोभूतचतु-
ष्टयारभ्यत्वस्य सुसाध्यत्वात् । अभूतस्याप्यात्मादेर्ग्राह-
कतया मनोन भूतारभ्यमिति चेत् तर्हि संख्यापरिमा-
णादेरपि ग्राहकतया चक्षुरादीनां भूतारभ्यत्वं न स्यात्
असाधारणविषयारभ्यत्वाङ्गीकारे सति भौतिकत्वसिद्धिरिति
चेत् तर्हि मनोऽप्यसाधारणविषयेणारभ्येत एकद्रव्यस्या-
त्मनः सावयवद्रव्यानारम्भकत्वे निरवयवं मनोद्रव्यं प्रत्यार-
म्भकत्वं किन्न स्यात् । तस्मान्न शुष्कतर्कादिन्द्रियाणां भौति-
कत्वसिद्धिः किन्तु आगमादेव । तानि पुनरिन्द्रियाणि सर्वग-
तानीति योगाः प्रतिपेदिरे तदपि मानहीनम् । आत्मेन्द्रि-
यमनांसि सर्वगतानि सर्वत्रदृष्टकार्य्यत्वात् आकाशतत्त्ववत्
दृश्यते हि ज्ञानं तत्कार्य्यं च सर्वत्रेति चेत् न सर्वत्रेत्यनेन
कृत्स्नजगद्विवक्षायामसिद्धिप्रसङ्गात् । यत्र शरीरं तत्र
सर्वत्रेति विवक्षायां शरीर एवानैकान्तिकत्वात् । दृश्यते हि
यत्र सर्वत्र शरीरं तत्र शरीरकार्य्यं न च शरीरस्य सर्वगत-
त्वमस्ति । अथेन्द्रियाणि सर्वगतानि परोपाधिकगमनत्वात्
आकाशवत् । यथाऽऽकाशस्य गमनं घटाद्युपाधिकं तथेन्द्रि-
याणां गमनं शरीरोपाधिकमिति चेत् न शरीरावय-
वेष्वनैकान्तिकत्वात् । प्राणोपाधिकं हि तेषां गमनम् । किं
च इन्द्रियाणां सर्वगतत्वे युगपत्सर्वविषयोपलब्धिः स्यात् ।
शरीर एव वृत्तिलाभान्न दोष इति चेत् तर्हि बहिरिन्द्रिय
सङ्गावकल्पना न प्रमाणं प्रयोजनवती च । तस्मादसर्वगतानी-
न्द्रियाणि । यत्तु तान्यप्राप्यकारीणीति सुगताः कल्पयन्ति
तदप्ययुक्तम् । तत्र किं चक्षुःश्रोत्रयोरप्राप्यकारित्वम् उत
तदितरेषामपि न तावदितरेषां दूरत एव स्पर्शरसगन्धोपब्धि-
प्रसङ्गात् नापि प्रथमः विमते चक्षुःश्रोत्रे प्राप्यकारिणी बाह्ये-
न्द्रियत्वात् घ्राणादिवत् । तेजसश्चातिदूरशीघ्रगमनदर्शनात्
उन्मीलन मात्रेण चक्षुषो ध्रुवादिप्राप्तिरविरुद्धा शब्दस्य च
वीचिसन्तानवत् परम्परया श्रोत्रसमवायप्राप्तिरिति" यत्ता-
र्किकैरुच्यते । तदसत् तथा सति इह श्रोत्रे शब्द इति प्रतीयेत
प्रतीयते तु तत्रशब्द इति । तस्माद्यथानुभवं श्रोत्रस्यैव तत्र
गमनं कल्पनीयम् । तदेवं भौतिकानि परिच्छिन्नानि प्राप्य-
कारीणीन्द्रियाणि सन्तीति सिद्धम् । किं तर्हि मनोनाम य-
स्मिन्नात्मत्वमपरे लौकायतिकैकदेशिनोमन्यन्ते । नित्यं निरव-
यवमणुपरिमाणं मन इति तार्किकाः । तत्र न तावन्नित्यं
परिच्छिन्नत्वात् घटवत् । विमतं नित्यं निरवयवद्रव्यत्वात् आ-
त्मवदिति चेत् न हेत्वसिद्धेः । विमतं सावयवङ्करणत्वाच्चक्षु-
रादिवत् । अन्यथा मनसोऽन्नमयत्वं श्रुत्युक्तं बाध्येत । कथं
तर्हि मूर्त्तद्रव्यानभिघात इति चेत् जीवनदशाया दे-
हाद्बहिर्निर्गमनाभावादिति ब्रूमः । मरणदशायां तु साव-
यवत्वेनाभिमतानां चक्षुरादीनामप्यप्रतिघातोविद्यत एव ।
अतएव सावयवत्वात् संयोगवत्त्वाच्च घटादिवन्नाणुपरिमाण-
त्वम् सर्वगतत्वे च युगपत् सर्वेन्द्रियसंयोगात् सर्वज्ञान-
प्रसङ्गः । मध्यमपरिमाणत्वे तु न कोऽपि दोषः । स्थूल-
सूक्ष्मेषु हस्तिपुत्रिकादिदेहेषु क्रमेण प्राप्यमाणेषु कथं तद्देह
समानत्वेन वृत्तिरिति चेत् अवयवोपचयापचयाभ्या-
मिति ब्रूमः । शाक्यास्तु समनन्तरप्रत्ययएवोत्तरज्ञान-
कारणतया मन इति प्रतिपेदिरे तन्न सङ्गतं व्याप्तिमनपेक्ष्य
केवलस्य पूर्वज्ञानस्योत्तरज्ञानजनकत्वायोगात् लिङ्गज्ञा-
नस्य व्याप्तिसापेक्षस्यैव लिङ्गिज्ञानजनकत्वदर्शनात् ।
शब्दज्ञानं व्याप्तिज्ञानमनपेक्ष्यैवार्थज्ञानजनकमिति चेत्
न त्वन्मते शब्दस्यानुमानान्तःपातितयात्रापि व्याप्त्यपे-
क्षत्वात् । विशेषणज्ञानं व्याप्त्यनपेक्षमेव विशिष्टज्ञान-
जनकमिति चेत् न विशिष्टज्ञानस्य संप्रयोगजन्यत्वात् ।
अथ समनन्तरातीतप्रत्ययः उत्तरज्ञानं न जनयति किं
तु तस्याकारमात्रं समर्पयतीति चेत् न आकाराकारि-
णोरभेदात् । आकारस्य स्वाभाविकतयाऽनन्यापेक्षितया
ऽन्यापेक्षाभावात् । तस्मादन्यदेव सावयवं मन इति सिद्धम् ।
ननु कश्चायं वास्तव आत्मा योदेहादिषु विज्ञानान्तेषु भ्रान्तै-
र्वादिभिरारोप्यते । तत्र सर्वगतोऽयं जीव आत्मेति केचित् तद-
सत् । शुष्कतार्किकाणां साधकाभावात् । अथ मतं देहाद्बहि-